

A STUDY ON HITTITE RELIGION

*Yasemin ARIKAN**

The royal archives of Hittite State have been brought to light in Hattuša since the beginning of our century by means of regular excavations when it is considered that a greater part of tablets or fragments of tablets amounting to about 30 thousand, constitute "Religious Texts", it can be seen what a great importance the Hittites attach to religion. From the documents in cuneiform scribe which have reached our time, it is known that the Hittite religion is a well developed polytheistic. The Hittite pantheon has developed by means of local cults, and has reached a complex system. The clearest explanation of this is seen in the lists of gods known as "Thousand Gods of Hatti Land" who are called to witness the treaties made by the Hittite King. Those gods belong to Hatti, Hittite, Luwian, Indo-European and Samian origins.

On studying the development of "one-thousand" pantheon of the Hittites, it is understood that this concept had not taken hold fully as it is concluded from the fact that only few names of gods are mentioned in the older texts belonging to the Hittite period. It is seen that the Hittite pantheon is beginning to develop with the victories won by king Šuppiliuma of Empire Period against Syria and Kizzuwatna. During the Hittite Empire period state administrations show a special interest in pantheons as they served their political positions. The Hittite King is felt to have attempting to establish a stability in this pantheon which reflect different regions of the Empire. Local Pantheons which are respected in the eyes of the peoples of Anatolia should not be neglected either. The local gods, are found in suitable places from hierargic point of view in the official pantheon. Along with this, it is observed that the local god takes a place on upper rows with the desire of the Hittite king or high level officials.

In the continuation of own study, it has been dwelled on the Hittite religious faith in outline.

* Dr. Yasemin Arıkan, Hititoloji Anabilim Dalı.

HİTİT DİNİ ÜZERİNDE BİR İNCELEME

Hitit devletinin krali arşivleri Hattuša'da yüzyılımızın başlarından beri yapılan düzenli kazılarla gün ışığına çıkarılmıştır. Sayıları otuz bine yaklaşan bu tablet ya da fragmanın büyük bir kısmını "dinsel metinler" in oluşturduğu göz önüne alındığında, Hititlerin dine ne kadar büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır. Ancak Boğazköy Hitit Arşivlerinde bulunan metinlerin, hemen tamamının kral veya kral ailesinin yaşantısıyla ilgili olması dolayısıyla, basit halkın tanrıya ne şekilde tapındığını tam olarak tespit etme olanağından yoksun olunduğu gerçeği de dikkate alınmalıdır. Zamanımıza ulaşan çivi yazılı belgelerden, Hitit dininin gelişmiş çok tanrılı bir devlet dini olduğu bilinmektedir. Hitit dini, her birinin kendine ait gelenekleri olan yerel kültler ile başkent Hattuša'ya bağlı kralın devlet dininden oluşmaktadır. Hitit panteonu denince, öncelikle devlet dinini yani başkentte tanınan, saygı gören ve onlara tahsis edilmiş rahiplerle hizmet edilen tanrı ve tanrıçalar akla gelmelidir. Bu panteon, yerel kültürlerin birleşmeleri sayesinde gelişmiş, karmaşık bir sisteme ulaşmıştır. Bunun en belirgin açıklaması Hitit kralının vasal krallar ya da diğer yabancı ülke krallarıyla yapmış olduğu antlaşmalara düzenli bir şekilde şahit olarak çağrılan ve "Hatti ülkesinin bin tanrısı" diye bilinen tanrıların listelerinde görülmektedir. Bu tanrılar Hatti, Hitit, Luvi, Hint-Avrupa, Sami etnik kökene aittirler.

Hitit dininin yeni tanrıları kabul eden karakteri ise İmparatorluk Devrinde izlenmiş olan akılcı, siyasi bir tutumdan kaynaklanmaktadır. Hititler Anadolu'ya geldikleri zaman ve daha sonra savaşarak kazandıkları bölgelere kendi kültürlerini zorla kabul ettirmeyi denememişler, aksine onların tanrılarını ve kendilerine uygun gördükleri her şeyi benimsemişlerdir. Bu nedenle de çok geniş bir panteona sahip olmuşlardır. İmparatorluk Devri tanrıları dualarda, büyük bayramlarda, büyük antlaşmaların arkasında başkente ait resmi panteonda anılmaktadırlar. İmparatorluğun değişik bölgelerini yansıtan bu panteonda Hitit kralının denge kurma çabaları sezilmektedir. Anadolu halkları nezdinde saygı duyulan yerel panteonların da ihmal edilmemesi gerekmektedir. Devlet yöneticileri de panteonlara, onların politik konumlarına hizmet ettiği için, özel bir ilgi göstermişlerdir. Şamuha, Nerik, Lauazantiya, Kummanni, Taşiniya gibi değişik dini merkezlere ait yerel tanrılar, resmi panteonda hiyerarşik açıdan yapılarına uygun yerde bulunurlar. Örneğin bir Hatti kentinde birinci sırada tapınılan bir tanrı veya tanrıça resmi listede alt sıralarda buluna-

bilmektedir. Bunun yanısıra Hitit kralının ya da üst düzey görevlisinin isteğiyle yerel bir tanrının resmi panteonda en üst sıralarda yer aldığı da görülmektedir. İmparatorluk Devri kralı III. Hattuşili zamanında panteonun üst sıralarını Nerik Şehrinin Fırtına Tanrısı ve Şamuha Şehrinin Istar'ı gibi yerel tanrılar almışlardır. Ancak yerel tanrıların üst sıralara yükselişi asla Gökyüzünün Güneş Tanrısı, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hatti'nin Fırtına Tanrısı gibi Hatti'nin geleneksel büyük tanrılarında daha yukarıda olmamıştır.

Hititler'in "bin tanrılı" panteonunun gelişimine bakacak olursak:

Eski Hitit Devrine ait metinlerde az sayıda tanrı adı geçmektedir. "Zalpa Efsanesi"¹ olarak bilinen belgede belirtilen tek tanrı ^DUTU-uş "Güneş Tanrısı"dır². Bu devre ait bir başka metin Toroslar üzerinden yapılan yolculuğu anlatan fragmenter durumdaki efsanevi metinde³ Güneş Tanrısı ^DUTU-uş kralın yerine geçerek orduya emirler vermektedir. Metnin devamında daha sonra KAL ya da LAMMA Sumerogramı ile gösterilen Tanrıça Inara geçmektedir⁴. "Anitta Metni"nde⁵ ise Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı, Taht Tanrıçası Hılmaşuıt'i ve "Bizim Tanrımız" olarak adlandırılan Şiuş-şummiş⁶ ile karşılaşmaktayız. Yine bir metinde⁷, saray rituelinde tanrılara şarap getiren Tanrı Telipinu geçmektedir.

Eski Hitit Devri krallarından I. Hattuşili'nin yıllıklarında⁸ Güneş Tanrısı ^DUTU-uş geçmekte, buna karşılık burada ilk defa Arinna'nın

1 Bk. H. Otten, *Eine althethitische Erzählung und die Stadt Zalpa* (Studien zu den Boğazköy-Texten 17), Wiesbaden, 1970.

2 H. Otten, a.g.e., 8, Text B, Vs.4' (Satır 3 ve 5' de Logogram).

3 KBo III 41 - KUB XXXI 4 (CTH 16), bk. H. Otten, "Aitologische Erzählung von der Überquerung des Taurus", *Zeitschrift für Assyriologie*, 55 (1963) 156-168; H. Otten, "Der Weg des hethitischen Staates zum Grossreich", *Saeculum*, 15 (1964) 115-124.

4 H. Otten, "^DKAL=^DInar(a)", *Archiv für Orientforschung*, 17 (1954) 369.

5 KBo III 7: CTH 321, bk. E. Neu, *Der Anitta-Text* (Studien zu den Boğazköy-Texten 18), Wiesbaden, 1974.

6 Krş. J.G. Macqueen, "Hittian mythology and Hittite monarchy", *Anatolian Studies*, 9 (1959) 171-188; bk. E. Neu, a.g.e., 119 vd.; S.R. Bin Nun, *The Tawananna in the Hittite Kingdom* (Texte der Hethiter 5), Heidelberg, 1975, 150.

7 CTH 414: A. Goetze, "Hittite Rituals, Incantations, and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts*, (1969) 357; O.R. Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford, 1977, 11.

8 KBo X 2.

Güneş Tanrıçası karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu, metnin geç kopyasında mevcut olup, orijinalinde ise daha önceki metinlerde olduğu gibi Güneş Tanrısı bulunmaktadır⁹. Eski Hitit Krallığına ait rituelde Savaş Tanrısı Uurunkatte (antlaşma listelerinde ZA.BA₄.BA₄ Logogramı altında geçmektedir), Tanrı Şıuatt, Taşammat, Lelüani (bu dönemde tanrı), İştüştaja, Papaia, Tohum Tanrıçası Kait, Haşam(m)ili ve Zilipuri, "Gökten Düşen Ay" efsanesinde Güneş Tanrısının çobanı Hapantalli, Ay tanrısı Kaşku ve tanrıça Kattahzipuri bulunmaktadır. Bunlar genelde Hatti kökenli tanrılardır. Tanrı Şulinkatte (Nergal ile eşleştirilmektedir), Zitharija, Tanrıça Pirua, İlali, Taraua ve Aşşijat gibi tanrılar yine Eski Hitit Devrine ait çivi yazılı metinlerde geçmektedir.

I.Hattuşili'ye ait, onun askeri faaliyetlerini konu alan çift dilli belgenin Akadça versiyonunda ise tanrıça Allatum, Lilluri, Hapat (Allatum'un kızı) ve tanrı Atalur gibi Hurri kökenli tanrılar karşımıza çıkmaktadır. Hurriler'in kültürel yönden Hititler'i etkilemesi, M.Ö. 15.yy.'da Hurrice bir şahıs adı olan Nikalmati'nin, II.Tuthaliya'nın eşi olarak Hitit kral listesine girmesiyle başlamış¹⁰, Arnuanda-Aşmunikal kraliyet çiftinin ve Şuppiluliuma'nın hükümdarlığı sırasında artarak devam etmiş, III.Hattuşili'nin Lauazantiya şehri rahibi Pentipşarri'nin kızı¹¹ Puduhepa ile evlenmesiyle birlikte doruk noktasına ulaşmış ve nihayet oğlu IV.Tuthaliya'nın, Hurri adları taşıyan Hitit tanrılar için Yazılıkaya açıklava tapınağını inşa ettirmesiyle sonuçlanmıştır.

I.Arnuanda'nın Kaşka halkı ile yapmış olduğu antlaşmada¹², kutsal şahitlik listesinin ilk şekli olarak niteleyebileceğimiz listede Güneş Tanrısı, Fırtına Tanrısı, Savaş Tanrısı ZA.BA₄.BA₄, Koruyucu Tanrı KAL, Tanrı Zitharija, Tanrıça İştar ve Tanrıça İşhara bulunmaktadır. Babil kökenli İşhara Hurri panteonuna ait bir tanrıçadır. İştar, Ninive İştar'ını simgeliyor olmalıdır¹³. Bunlar muhtemelen Hurri kültürel istilasının ilk

9 E.Neu, *Der Anitta-Text* (Studien zu den Boğazköy-Texten 19) Wiesbaden, 1974, 127; krş. O.R. Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford, 1977, 11.

10 O.R. Gurney, a.g.e., 13.

11 H.Otten, *Die Apologie Hattusilis III* (Studien zu den Boğazköy-Texten 24), Wiesbaden, 1981, 16-18 str. III 1-2.

12 CTH 139: KBo VIII 35 II 8-13; bk. E. von Schuler, *Die Kaskaer*, 1965, Berlin, 110.

13 O.R. Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford 1977, 15.

işaretleridir. Listenin sonunda ise Hatti ülkesinin tanrıları, Kaşka ülkesinin tanrıları, gökyüzü, yeryüzü, dağlar, nehirler bulunmaktadır. Listede hem yerel tanrıların ve hem de Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın olmaması şaşırtıcıdır.

Bu kısa listeden "Hatti'nin bin tanrısı" kavramının henüz tam olarak oluşmadığı anlaşılmaktadır.

Hitit imparatorluk devrinde panteonunun genişlemesinin nedenlerinin başında Şuppiluliuma'nın Suriye ve Kizzuâtna'da kazanmış olduğu zaferler gelmektedir. Kizzuâtna, Luvi ve Hurri kültürlerinin karışımından oluşmuş bir ülkedir. Bu karışım dillerinde de görülmektedir.

Şuppiluliuma'nın Hajaşa'lı Hukkana ile yapmış olduğu antlaşmada¹⁴ tanık olarak gösterilen tanrılar arasında Marduk¹⁵ yani Luvili tanrı Şanta¹⁶ geçmektedir. Yine aynı kralın Mitanni'li Şattiüaza¹⁷ ve Nuhaşşe'li Tette¹⁸ ile yaptığı antlaşmalarda Luvi kökenli Veba ve Savaş tanrısı Ijarri¹⁹ görülmektedir.

Diğer taraftan yine Şuppiluliuma'nın Hajaşa'lı Hukkana ile yaptığı antlaşmada Hurri-Mezopotamya kökenli tanrılara da rastlanmaktadır. Bunlar Uda Şehrinin Tanrıça Hepat'ı²⁰ Kizzuâtna'nın tanrıça Hepat'ı²¹, tanrı Ea²², Ninive şehrinin Iştar'ı²³, Ninatta-Kulitta, Allatum'dur.

14 KBo V 3+ bk. J. Friedrich, "Staatsvertraege des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, 34/1, (1930) 103-163.

15 KBo V 3 I 53 bk. J. Friedrich, a.g.e., 112 vd.

16 E. Laroche, "Recherches sur les noms des dieux hittites", *Revue hittite et asianique* VII/46, (1947) 88, 102; V. Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Leiden, 1994, 371.

17 KBo I 1 Rs.48. Bk. E. Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien*, Leipzig, 1923, 30 vd.

18 KBo I 4 IV 28. Bk. E. Weidner, a.g.e., 68 vd.

19 A. Goetze, *Kleinasien*², München, 1957, 134 ve a.n. 10; H. Otten, "Das Hethiterreich", *Kulturgeschichte des Alten Orient*, ed. H. Schmökel, Stuttgart, 1961, 218; G. Kellerman, "Les Prieres Hittites", *Numen*, XXX (1983) 273; V. Haas, a.g.e., 301, 368 - 370.

20 KBo V 3 I 47.

21 KBo V 3 I 47.

22 KBo V 3 I 50.

23 KBo V 3 I 50.

Savaş yoluyla kazanılmış bu devir Anadolu'suna bakacak olursak, etnik açıdan Hitit İmparatorluğu içinde üç ana grup ayırt edilmektedir. Kızılırmak kavsi içine yerleşen, Hatti kültürünün mirascıları olan, kendilerine Hititler ya da Neşalı'lar diyebileceğimiz Hint-Avrupa kökenli halk, batıda ve güneyde yerleşen ve yine Hint-Avrupa kökenli Luviler ve doğuda ve güney doğuda yerleşen Hurriler. Ayrıca buraya Kizzuuaatna ve Kuzey Suriye'de yerleşen Sami ırkından olan halkları da eklemek gerekir. Hitit İmparatorluğuna bağlı bütün bölgelerin dini eğilimleri, başkent Hattuşa'da İmparatorluk düzeyinde saygı ve itibar görmeliydi. Ancak bu sayede geniş bir uzlaşma alanı bulunabilirdi. Şuppiluliuma zaten taptıkları Hatti tanrılarına, seferler sonunda kazandığı yörelerin tanrılarını Hurri, Luvi ve Mezopotamya kökenli tanrıları da katarak İmparatorluk içinde din ve kült birliğini gerçekleştirdi. Aynı davranış daha sonraki Hitit kralları tarafından da benimsenmiştir.

Hitit kralı II.Murşili'nin oğlu II.Muḫattalli zamanında, özellikle krallığının son zamanlarında iç politikadaki karışıklıklara paralel olarak yönetim kadrosunda düzenli bir Luvileşmenin başladığı kabul edilebilir²⁴. Muḫattalli kültteki bir ihmalden dolayı Kummanni Şehrinin Hepat'ından yardım dilemektedir²⁵. Adı geçen kral Hatti'nin kuzeyinde, Merzifon ve Amasya'dan geçen çizginin yukarısında, Sinop-Ordu arasındaki bölgede iskan eden Kaşkaların²⁶ saldırılarından korunmak amacıyla, başkenti muhtemelen güney Anadolu'da Luvi bölgesinde bulunan Tarḫuntašša'ya taşımıştır. Ayrıca kendisine "Koruyucu Tanrı" olarak, Luvi tanrısı olan piḫašašši Fırtına Tanrısını seçmiştir. Muḫattalli ile birlikte, krallara göre değişen, "Koruyucu Tanrı" kavramı yerleşmeye başlamıştır.

İmparatorluk Devri krallarından III.Hattuşili de Şuppiluliuma gibi tüm Hatti ülkesi içinde dinsel alanda uzlaşma fikrini benimsemiştir. Bir yandan, Eski Hitit Çağı krallarından Hantili zamanından itibaren Kaşkalılar'ın hakimiyeti altında kalan eski bir Hatti merkezi olan, önemli kült şehri Nerik'i²⁷ bu Kaşka istilasından kurtararak yeniden inşa ettiğini

24 R. Lebrun, *Hymnes et prières*, Louvain, 1980, 32.

25 CHT 381.

26 H. Ertem, *Hitit Devletinin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana*, Ankara, 1980, 1.

27 V. Haas, *Der Kult von Nerik*, Rom, 1970, 6 ve a.n. 4, 12 ve a.n. 2; E. von Schuler, *Kaskaer*, Berlin, 1965, 25, 186 vd.

bildirmektedir²⁸. Kendisine koruyucu tanrı olarak "Nerik'in Fırtına Tanrısı"nı seçerek eski Hatti kültürünü yeniden diriltmeye çalışmıştır. Diğer yandan da dengeyi koruma amacıyla, Hurrili Tanrıça "Şamuha'nın Iştar"ını kendisine ve karısı Puduhepa'ya koruyucu tanrı olarak seçerek İmparatorluk içinde Hurri kültürünü de ihmal etmemiştir. Ancak karısı Puduhepa nedeniyle Anadolu'da dinsel alanda görülen Hurrileşme kendisini daha yoğun olarak hissettirmiştir.

Bu devirde Arinna'nın Güneş Tanrıçasına "Sedir ülkesi" Hurri'de Hepat denilmektedir²⁹. Ancak bir kez belirtilen bu gerçeğe karşın, her iki tanrıça karakter bakımından farklılık göstermektedir. Hepat, Hurri kökenli tanrılar topluluğunun baş tanrısı olan Fırtına Tanrısının eşidir ve bu tanrısal çiftin oğulları Şarruma, kızları Allanzu'dur.

Bu devirde, "tanrılar dizisi" (Hititçe kaluti) pek fazla farklı olmayan iki gruba ayrılmıştır. İlki Teşup, kardeşi Taşmişu, tanrı Kumarbi, tanrı Şuualijāt ve Ninurta şeklinde başlar. Bunları Bilgelik Tanrısı Ea, Ay Tanrısı Kuşuh, Güneş Tanrısı Şimegi, Aştabi, Lupatig (veya Nupatig), Savaş Tanrısının karakterini taşıyan Heşui, Salgın Hastalık Tanrısı Nergal, Koruyucu Tanrı KAL, erkek cinsiyetli Iştar/Şauška, Tanrı Pirinkir, Teşup'un veziri Tenu, yeryüzü ve gökyüzü izler. Sonda Teşup'un refakatçıları, oğlu Şarruma, Şeri ve Hurri adlı boğalar ve Namni ve Hazzi dağları yer almaktadır.

Diğer "tanrılar dizisi" tanrıça Hepat, oğlu Şarruma ve kızı Allanzu ile başlar. Bu liste isimlerin çiftlere göre gruplanmasını göstermektedir. Burada Şarruma ve Allanzu anneleri ile birlikte bir çift sayılmışlardır. Daha sonra Darru-Dakitu ve kader tanrıçaları Hutena-Hutellura çifti gelir. Eski Mezopotamya Tanrıçası Işhara, Ay Tanrısı Kuşuh'un karısı Nikkal burada büyük Hurrili tanrıça diye tanınan Şauška yani "Iştar", ufak tanrıçalar arasında Naparbi (Şuualijāt'ın karısı), Kumarbi'nin karısı Şaluş ve Kargamış'ın Tanrıçası Kubaba gelmektedir.

28 V. Haas, a.g.e., 12; A. Goetze, "Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, 29.3 (1967) 22 vd., 40 vd. (KUB XXI 19 Bo 4222; KUB XIV 7 III 11-25).

29 KUB XXI 27 (+) Vs.I 1-6.

Şamuha Şehrinin Tanrıçası için düzenlenen bayramda, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve kızı Mezulla'yı ve arkasından, Hepat, Şarruma ve bütün bu Hurri tanrılar topluluğunu tek bir seride bulabiliriz³⁰.

Yine bu devirde daha önce bahsettiğimiz Hatti ve Hurri kültürel etkisinin yanısıra Hitit diline bir çok Luvice sözcük girmiş ve resmi panteona da Luvi tanrılarının girişi gerçekleşmiştir.

Hitit İmparatorluk Devri kralı III. Hattuşili öldükten sonra yerine geçen oğlu ve selefi IV. Tutḫaliya da kendisine Hurri tanrılar arasında alt sıralarda yer alan ve annesi ile birlikte tasvir edilen Şarruma'yı, koruyucu tanrı olarak seçmiştir. Bu kral zamanında Hurri dininin etkileri, resmi panteona giren, Yazılıkaya kabartmalarında tasvir edilen yetmiş bir tanrı ve tanrıçada görülmektedir. Burada Hitit panteonun tanrılarını Hurri sistemine göre dizilmişlerdir ve tanrılara verilen isimler de Hurricedir.

I. Şuppiluliuma'nın Hajaşalı Hukkana ile yapmış olduğu antlaşma, İmparatorluk Devri resmi tanrılar listesine örnek olarak verilebilir. İlk sırada Göğün Güneş Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası gelmektedir. Daha sonra Hatti'nin Fırtına Tanrısı ile başlayan Halep, Arinna, Zippalanda, Şapinuua, Nerik Şehrinin Fırtına Tanrısı şeklinde devam eden ya sıfatlarına göre ya da kült merkezlerine göre düzenlenmiş bir sıra gelmektedir. Bazı antlaşmalardaki boğalar Şeri ve Hurri³¹, Namni ve Hazzi³² dağları buraya dahil edilmiştir. KAL ya da LAMMA Sumerogramı ile gösterilen Koruyucu Tanrılar grubunda önce Hatti, daha sonra Zithariya, Karzi, Hapantaliya, Karahna gibi merkezler bulunmaktadır. Tanrıça Istar'ı, hizmetçileri Ninatta ve Kulitta takip etmektedir. ZA.BA₄.BA₄ Logogramı ile savaş tanrısı grubu başlar. Elleya, Arziya şehirlerinin Savaş Tanrılarını sayılır, tanrı Marduk, yeraltı dünyasının tanrılarını "Yerin Güneş Tanrıçası", Allatum takip eder. Bundan sonra sürekli olarak tekrarlanan grup "Eski Tanrılar" yani Nara, Nap(m)şara, Minki, Amunki, Tuḫuzi, Ammizadu ve Sumer tanrılarını olan Alalu, Anu, Antu, Enlil, Ninlil ve gruptaki varlıkları değişen üç tanrı Kumarbi, Apantum ve

30 KUB XXVII 1 II 36 vd.

31 KBo I 1 Rs.40, 41, KBo I 3 Rs.12. Trans. ve terc. için bk. E. Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien*, Leipzig, 1923, 28-29 ve 48-49.

32 KBo I 1 Rs.41, KBo I 3 Rs. 12. Trans. ve terc. için bk. E. Weidner, a.g.e., 28-29 ve 48-49.

Belat-ékalli³³ yer alır. Liste gökyüzünün tanrıları, yeryüzünün tanrıları, ırmaklar, kaynaklar, bulutlar, rüzgarlar, gökyüzü, yeryüzü, büyük deniz ile sona ermektedir.

Sadece Hitit kralı II.Muḫattalli ile Uḫluşalı Alakšanduš arasında yapılan antlaşmada³⁴ dağ isimleri olarak Ḫulla ve Zalijanu³⁵, Hatti kralı Šuppiluliuma ile Mitanni kralı Šattiūza arasındaki antlaşmada³⁶ ise nehir isimleri olarak [Dicle] ve Fırat³⁷ verilmiştir.

Antlaşma listeleri ve dualar Hitit panteonunun tamamını verirler. Hitit dininde belirli bir yere sahip olan ve dualarda görülen bir çok tanrı ismi antlaşmalarda yoktur. Bunlar arasında Mezulla, Ḫalmašuit, Ana Tanrıça MAḪ ve Šarruma bulunmaktadır. Antlaşmalarda yerel tanrıların sıralanışı değişkendir ve ait oldukları coğrafi bölgeyle ilgili hiç bir özellik taşımazlar. İlk sıralarda yer alan tanrıların dizilişinde hiyerarşik bir sıralama söz konusu olabilir. Nerik'in, Zippalanda'nın Uda'nın, Kizzuātna'nın Fırtına Tanrısı gibi. Buradaki öncelik hakkı tamamen kralın duygularına ya da politik duruma bağlıdır. Yerel tanrıların listesi belirli bir dönemde bir tanrının önemli kutsal merkezlerini anmaktan ibarettir. Bunların titiz bir şekilde düzenlenmeleri Hitit İmparatorluğunun birleştirici politik yapısının sonucudur. Hitit İmparatorluk panteonunda öz olarak aynı fakat ad olarak bireyselleştirilmiş yerel tanrıların çokluğu üstün bir zekanın varlığını kanıtlamaktadır. Fakat tanrıların görünüşteki bu çokluğu, tanrısal düşüncenin inceliğini ispat etmeye yetmez.

Başta da belirttiğimiz gibi Boğazköy Arşivlerinde bulunan çivi yazılı kaynaklar devlet arşivi karakteri taşıdığından, sadece resmi külte inanışa değinmektedir, basit halktan bir insanın tanrısına nasıl tapındığı konusunda bu belgelerden herhangi bir bilgi edinilememektedir. Devlet içinde tanrılara tapınım ilk sırada gelen en önemli görevdir. Hitit kralı-

33 Sadece bir antlaşmada, KBo I 1 Rs.53', KBo I 3 Rs.24'de geçmektedir.

34 CTH 76. Trans. ve terc. için bk. J. Friedrich, "Staatsvertraege des Hatti-Reiches in bethitischer Sprache II", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, 34/1, (1930) 50-102.

35 CTH 76 Rs.IV 24.

36 KBo I 1 (CTH 51). Trans. ve terc. için bk. E. Weidner, *Politische Dokumente aus Kleinasien*, Leipzig, 1923, 2-37; KBo I 3 (CTH 52). Trans. ve terc. için bk. E. Weidner, a.g.e., 36-57.

37 KBo I 1 Rs.53; KBo I 3 Rs.24.

nın, tarihi metinlerde, dini görevlerini yerine getirmek üzere askeri seferlerini ertelediğinden bahsedilmektedir. EZEN Sumerogramı ile belirtilen birçok günü kapsayan ve bazan da ülke içindeki tapınaklar arasında dolaşarak yapılan ve kralın (bazan da kraliçenin) katılımıyla kutlanan bayramların yoğun olarak ilkbahar ve sonbahar dönemlerinde yapıldıklarını görmekteyiz. Çivi yazılı belgelerde en az seksen bayram ismi geçmektedir: İlkbaharda kutlanılan AN.TAḪ.ŞUM^{SAR} bitkisi bayramı "Nebat Bayramı"³⁸ otuzsekiz gün devam etmektedir. İlkbaharda kutlanılan bir başka büyük bayram ise otuziki tablete yazılmış olan Purulli Bayramıdır³⁹. Bayram metinlerinde törenlerin tamamı detaylı bir şekilde açıklanmıştır, bir tabletin tamamı bir günlük dini merasimi kapsamaktadır. Sonbaharda kutlanılan nuntarrijaşhaş "acele bayram"⁴⁰ yirmibir gün devam eder. Hitit inancına göre bayramların zamanında kutlanması, ihmal edilmemesi, kurbanların yapılması, tanrılara karşı görevlerin yerine getirilmesi çok önemlidir.

Bu dini merasimlerin çoğu kült merkezinde sadece tanrının tapınğında değil aynı zamanda tapınaktan alınan tanrı heykelleri açık havada, korulukta, ormanda, yüksek yerlerde dikili olarak bulunan^{NA4}ZI.KIN (NA4⁴¹huwaşi) taşına⁴¹ götürülerek de kutlanmaktadır. Tanrı huzurunda kurban kesildikten, toplu olarak yemek yenildikten ve temsili savaşlar ve

38 H.G. Güterbock, "An Outline of the Hittite AN.TAḪ.ŞUM festival", *Journal of Near Eastern Studies*, XIX (1960) 80-89; Fr. Cornelius, "Das hethitische ANTAḪŞUM(ŞAR)-Fest", *Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale*, (1970) 171-174; O.R. Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford, 1977, 31; H. Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara, 1974, 34-39; M. Popko-P. Taracha, "Der 28. und der 29. Tag des hethitischen AN.TAḪ.ŞUM-Festes, *Altorientalische Forschungen*, 15 (1988) 82-113.

39 A. Goetze, "Die Annalen des Muršiliš", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, 38, (1933), 188 vd., 264 vd.; O.R. Gurney, a.g.e., 31; H. Hoffner, *Hittite Myths*, Atlanta, Georgia, 1990, 9 vd.

40 H.G. Güterbock, "Religion und Kultus der Hethiter", *Neuere Hethiterforschung*, (*Historia*, Einzelschriften 7), (1964) 54-73; E. Laroche, "Catalogue des textes hittites, premier supplément", *Revue hittite et asianique*, XXX (1972) 94-133; S. Koşak, "The Hittite nuntarrijaşhaş-Festival (CTH 626)", *Linguistica*, XVI (1976), 55-64; O.R. Gurney, a.g.e., 31; C. Karasu, "nuntarrijaşhaş Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri", *Belleten*, LII, 203 (1988) 407-428.

41 Bk. M. Darga, "Hitit Metinlerinde Geçen^{NA4}ZI.KIN = NA4⁴¹huwaşi Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma", *Belleten*, XXXIII, 132. (1969) 498.

spor müsabakaları düzenlendikten sonra tanrı heykeli tapınağa taşınıp kült yerine koyulmaktadır.

Hitit dini inanışına göre tapınak, tanrının yeryüzündeki evi, oturduğu mekanıdır. Tanrı orada oturur, beslenir, istirahat eder ve orada yaşardı⁴². Bu nedenle, tapınaklar çevresindeki arazi ve içindeki bütün eşyaları ile tanrıların mülkü sayıldığından, her türlü tehlikeye karşı çok dikkatli bir şekilde korunmaları ve saygı gösterilmesi gereken kutsal yerler olarak kabul edilmekteydi⁴³. Tapınaklara görevlilerin, dini törenlere katılması gereken kişilerin ve külte katılabilen imtiyazlı yabancıların dışında hiç kimse giremezdi.

Fırtına tanrısının yeryüzündeki vekili olan kral⁴⁴ bütün tanrıların isteklerini yerine getirmekle sorumluydu. Eğer herhangi bir şekilde görevini aksatırsa tanrılar öfkelenirdi. Çeşitli sebeplerden dolayı dini konularda yapılan hatalar, ihmaller ve işlenilen suçlardan dolayı af dilemek aynı zamanda tanrıdan sağlık, uzun yaşam, mutluluk, düşmana karşı zafer kazanmak gibi çeşitli isteklerde bulunmak ya da tanrıların hataları yüzünden onlardan daha adil olmalarını istemek üzere tanrıya dualar düzenlenirdi. Bütün hitit dualarının temelinde tanrıların ölümlüler gibi düşünülmesi ve Onlar'ın memnun edici vaatlerden, çeşitli adak ve hediyelerden etkilenebilecekleri düşüncesi yatmaktadır. Tanrı ile insan arasındaki ilişki bey ile köle arasındaki ilişkiye benzemektedir⁴⁵. İnsan yaşamı tanrılar tarafından belirlenmiştir. Ancak bu hititlerin koyu bir kadercilik anlayışı içinde olduklarını göstermez. Hititler tanrı adam(lar)ının⁴⁶ (vecde gelen kişi) sayesinde tanrıların isteklerini, öfkelenmişlerse nedenlerini öğrenmek ya da bazı sorulara cevap alabilmek amacıyla fala (orakel) başvurmuşlardır.

42 A. Goetze, *Kleinasien*², München, 1957, 162-163, 166 vd.

43 Bu konuda bk. A. Süel, "Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?", *X. Türk Tarih Kongresi*, (1990) 515-522.

44 Bk. İBoT I 30 1-8. Trans. ve terc. için bk. A. Goetze, "H. Bozkurt, M. Çığ, H.G. Güterbock, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme İsimler, İstanbul, 1944", *Journal of Cuneiform Studies*, I (1947) 90-91.

45 A. Goetze, "Die Pestgebete des Muršiliš", *Kleinasiatische Forschungen*, I (1930) 216-217; Y. Coşkun, "Libasyonla İlgili "šipant-" ve "eku-" Terimleri Üzerinde Bir İnceleme", *VII. Türk Tarih Kongresi*, I (1972) 89 vd.

46 ^{LU}DINGIR^{LIM} - nişant- için bk. J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1952, 268; A. Kammenhuber, *Orakelpraxis, Traeume und Vorzeichenschau bei den Hethitern*, (Texte der Hethiter 7), Heidelberg, 1976, 19 ve a.n. 36.

Hitit kehanet edebiyatı Babil kökenlidir. Tanrı iradesini öğrenmek için başvurulan yollardan biri de omen terimi ile ifade edilen Hititçe şagai-, Sumerce GISKIM "işaret, belirti" anlamına gelen doğa dışı olayların verdiği işaretlerdir⁴⁷ (ay, güneş ve yıldızların işareti, ay ve güneş tutulmaları, hatalı doğum, doğum olayının gidişatındaki bazı aksaklıklar vb.). Boğazköy Arşivlerinde orijinal dildeki Akadça kehanet metinleri ve bunlardan bir kısmının Hititçe çevirileri ele geçmiştir.

Hititler, tanrıların rüya vasıtasıyla insanlara isteklerini bildirebileceklerine de inanmaktaydılar. Hititçe terim šuppi šeš- "(dinsel bakımdan) temiz (yatakta) uyumak" yani belli bir konuda tanrıdan cevap almak amacıyla, dinsel yönden temizlenerek, rüya görmek üzere uykuya yatmak anlamındadır. Hititler'in tanrı iradesini öğrenmek amacıyla bu yöntemle de başvurdukları anlaşılmaktadır.

Hititlerde siyah büyü "alūanzatar" kanunlarla yasaklanmıştır ve yapan kişi ölümle cezalandırılmaktadır. Elimize geçen hititçe çivi yazılı metinler sadece "beyaz büyü" ye aittir. Bunun tek amacı temizlemek, saflaştırmaktır. Sadece maddi manevi kirlilik değil, hastalık, kavga, siyah büyü temizleme yolu ile iyileştirilebilirdi. Ana işlemleri, yıkama, toplama, temiz giysiler giyme ve daha önce atılmış maddeleri koyma gibi sembolik temizlenmedir. Böylece kirlilik uzaklaştırılmakta, bunları taşıyan hayvan kovulmaktadır. Diğer çeşidi sembolik analogi büyüleridir. Burada sembolik olarak iyi veya kötü birtakım eylemler ya suni olarak yapılmakta veya doğada mevcut olanları sayılmakta ve aynı şeyin, hastanın başına gelmemesi veya bunun aksine kötülük veya kötülüğün yaratıcısının başına gelmesi istenmektedir⁴⁸.

BİBLİYOGRAFYA

Bin Nun, S.R., *The Tawananna in the Hittite Kingdom* (Texte der Hethiter 5), Heidelberg, 1975.

Cornelius, Fr., "Das hethitische ANTAḪŠUM(ŠAR)-Fest", *Actes de la XVIIe Rencontre Assyriologique Internationale*, (1970) 171-174.

47 Bk. A. Ünal, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70= Bo 2011)*, Ankara, 1983, 1 vd.

48 Bibl. ile birlikte bk. A. Ünal, "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Belleten*, XLIV, 175 (1980) 487 ve a.n. 62.

Coşkun, Y., "Libasyonla İlgili "şipant-" ve "eku-" Terimleri Üzerinde Bir İnceleme", *VII. Türk tarih Kongresi*, I (1972) 89-97.

CTH, E. Laroche, *Catalogue des textes hittites*, Paris, 1971.

Darga, M., "Hitit Metinlerinde Geçen ^{NA4}ZI.KIN = ^{NA4}huwaşi Kelimesinin Anlamı Hakkında Bir Araştırma", *Bellesten*, XXXIII, 132 (1969) 493-504.

Ertem, H., *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Ankara, 1974.

_____, *Hitit Devletinin İki Eyaleti: Pala-Tum(m)ana*, Ankara, 1980.

Friedrich, J., "Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, 34/1, 1930.

_____, *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1952.

Goetze, A., "Die Pestgebete des Murşiliş", *Kleinasiatische Forschungen*, I (1930) 161-251.

_____, "Die Annalen des Murşiliş", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft*, 38 (1933).

_____, Kritik "H. Bozkurt, M. Çiğ, H.G. Güterbock, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme İsimler, İstanbul, 1944", *Journal of Cuneiform Studies*, I (1947) 90-91.

_____, *Kleinasion²*, München, 1957.

_____, "Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexuten", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft* 29.3, (1967).

_____, "Hittite Rituals, Incantations and Description of Festivals", *Ancient Near Eastern Texts*, (1967) 346-401.

Gurney, O.R., *Some Aspects of Hittite Religion*, The Schweich Lectures 1976. Published for the British Academy by Oxford University Press 1977.

Güterbock, H.G., "An Outline of the Hittite AN.TAḪ.ŠUM festival", *Journal of Near Eastern Studies* XIX, (1960) 80-89.

_____, "Religion und Kultus der Hethiter", *Neuere Hethiterforschung*, (*Historia*, Einzelschriften 7), (1964) 54-73.

Haas, V., *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte* (*Studia Pohl* 4), Rom, 1970.

_____, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Leiden, 1994.

Hoffner, H., *Hittite Myths*, Atlanta, Georgia, 1990.

IBoT, *Istanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler*: I, 1944; II, 1947; III, 1954; IV, 1988.

Kammenhuber, A., *Orakelpraxis, Traeume und Vorzeichenschau bei den Hethitern* (*Texte der Hethiter* 7), Heidelberg, 1976.

Karasu, C., "nuntarrijašhaš Bayramında Hitit Kralının Kült Gezile-ri", *Belleten*, LII, 203 (1988) 407-428.

Kellerman, G., "Les Prières Hittites", *Numen*, XXX (1983) 269-280.

KBo, *Keilschrifttexte aus Boghazköi*, Leipzig/Berlin, 1919- .

Kořak, S., "The Hittite nuntarrijašhaš-Festival (CTH 626)", *Linguistica*, XVI (1976) 55-64.

KUB, *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, Berlin, 1921- .

Laroche, E., "Recherches sur les noms des dieux hittites", *Revue hittite et asianique*, VII / 46 (1946/7) 7-133.

_____, "Catalogue des textes hittites, premier supplément", *Revue hittite et asianique*, XXX (1972) 94-133.

Lebrun, R., *Hymnes et prières* (*Homo religiosus* 4), Louvain, 1980.

Macqueen, J.G., "Hattian mythology and Hittite monarchy", *Anatolian Studies*, 9 (1959) 171-188.

Neu, E., *Der Anitta-Text* (Studien zu den Boğazköy-Texten 18), Wiesbaden, 1974.

Otten, H., "D^DKAL= D^DInar(a)", *Archiv für Orientforschung*, 17 (1954/1956) 369.

_____, "Aitologische Erzählung von der Überquerung des Taurus", *Zeitschrift für Assyriologie*, 55 (1963) 156-168.

_____, "Der Weg des hethitischen Staates zum Grossreich", *Saeculum*, 15 (1964) 115-124.

_____, *Eine althethitische Erzählung und die Stadt Zalpa* (Studien zu den Boğazköy-Texten 17), Wiesbaden, 1973.

_____, *Die Apologie Hattusilis III*, (Studien zu den Boğazköy-Texten 24), Wiesbaden, 1981.

_____, "Das Hethiterreich", *Kulturgeschichte des Alten Orient*, ed.H. Schömekel, Stuttgart, 1961.

Popko, M.-Taracha, P., "Der 28. und der 29. Tag des hethitischen AN.TAḪ.ŠUM-Festes", *Altorientalische Forschungen*, 15 (1988) 82-113.

von Schuler, E., *Die Kaskaer*, Berlin, 1965.

Süel, A., "Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?", *X.Türk Tarih Kongresi*, (1990) 515-522.

Ünal, A., "Hitit Tıbbının Ana Hatları", *Bellethen*, XLIV, 175 (1980) 475-495.

_____, *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70 = Bo 2011)*, Ankara, 1983.

Weidner, E., *Politische Dokumente aus Kleinasien (Boghazköi-Studien 8-9)*, Leipzig, 1923.

